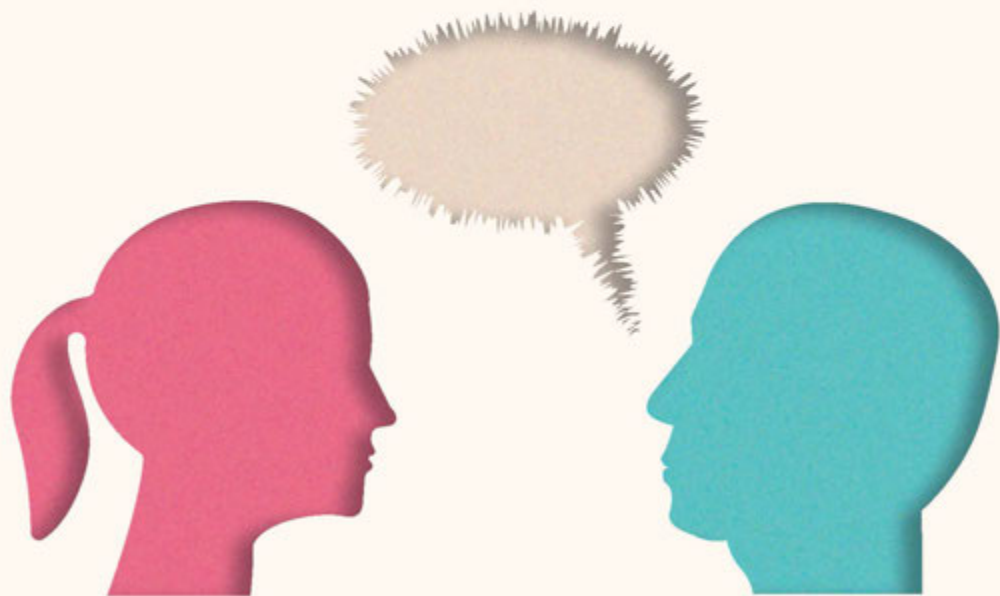

Maria Fańciszevska

Jąkanie

Wypowiedzi dialogowe
i narracyjne osób jękających się

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

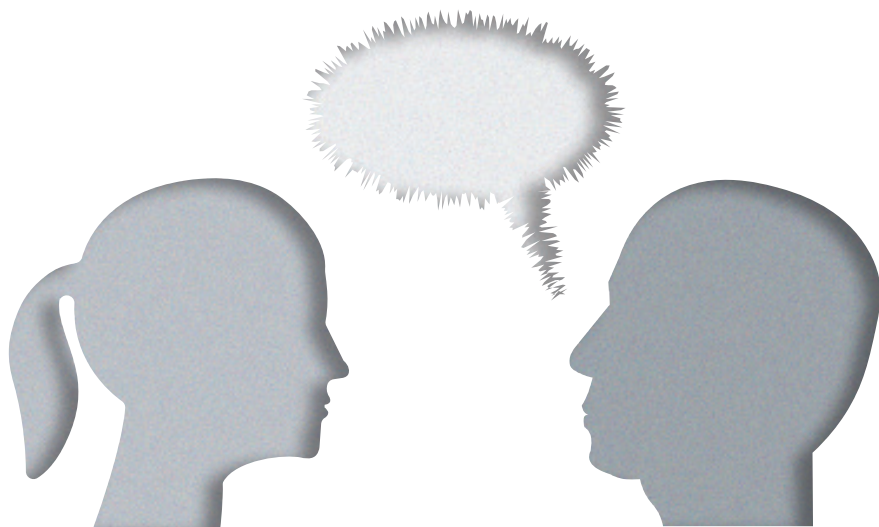
Jąkanie

Wypowiedzi dialogowe
i narracyjne osób jękających się

Maria Fańciszeńska

Jąkanie

Wypowiedzi dialogowe
i narracyjne osób jękających się

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2020

Recenzja
prof. dr hab. Zbigniew Tarkowski

Redaktor Wydawnictwa
Katarzyna Ambroziak

Projekt okładki i stron tytułowych
Mikołaj Kuczmarcki

Skład i łamanie
Urszula Jędryczka

Publikacja sfinansowana z działalności statutowej Katedry Logopedii
oraz Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-7865-947-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel./fax 58 523 11 37, tel. 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
www.wyd.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.kiw.ug.edu.pl

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. 58 523 14 49; fax 58 551 05 32

Spis treści

Wprowadzenie	7
1. Wypowiedź dialogowa i narracyjna	12
1.1. Narracja jako zjawisko językowe i społeczne	14
1.1.1. Podstawowe formy narracji: opowiadanie i opis	17
1.1.2. Główne kierunki analizy schematu (struktur i strategii) tekstu narracyjnego	18
1.2. Dialog – podstawowa forma komunikacji językowej	21
1.2.1. Wieloznaczność terminu „dialog”	21
1.2.2. Główne kierunki analizy tekstu dialogowego	24
2. Tekst jako jednostka komunikacji językowej	28
2.1. Pojęcie tekstu/definicja tekstu	28
2.2. Tekst a kognitywna koncepcja języka	31
2.3. Wyznaczniki tekstowości	36
2.4. Elementy spójności tekstu.	38
2.5. Zaburzenia/zniekształcenia w tworzeniu tekstu	42
3. Przegląd badań nad jąkaniem	47
3.1. Z jąkaniem przez wieki – o jąkaniu w ujęciu historycznym	47
3.2. Definicje jąkania	62
3.2.1. Etymologia słowa „jąkanie”	62
3.2.2. Przegląd definicji jąkania	63
3.2.3. Kryteria rozpoznawania jąkania we współczesnych klasyfikacjach	70
3.3. Epidemiologia jąkania	73
3.4. Symptomatyka jąkania	81
4. Wpływ jąkania na jakość komunikacji	88
4.1. Jąkanie a płynność mówienia w komunikacji	88
4.2. Niepłynności w mowie typowe dla jąkania	89
4.3. Percepcja jąkania przez odbiorcę wypowiedzi	93
4.4. Wpływ niepłynności mówienia na całość interakcji społecznej	94

5. Metodologia badań	105
5.1. Problem badawczy	105
5.2. Przebieg i organizacja badań	108
5.3. Opis materiału badawczego	111
5.4. Charakterystyka badanych osób	114
6. Zjawiska językowe występujące w tekstach dialogowych i narracyjnych tworzonych przez osoby jaskające się	117
6.1. Formuła inicjalna i finalna wypowiedzi	117
6.2. Temat wypowiedzi	132
6.3. Samoocena mowy	143
6.4. Natężenie niepiynności mówienia w tekstach dialogowych i narracyjnych	144
6.5. Charakterystyczne elementy analizowanych tekstów	152
6.5.1. Powtórzenia	152
6.5.1.1. Powtórzenia części słów: głosek i sylab	153
6.5.1.2. Powtórzenia sylab	155
6.5.1.3. Powtórzenia całego wyrazu	159
6.5.1.4. Powtórzenia frazy	165
6.5.2. Nienaturalne przedłużanie	167
6.5.2.1. Nienaturalne przedłużanie samogłosek	167
6.5.2.2. Nienaturalne przedłużanie spółgłosek	170
6.5.3. Bloki	172
6.5.4. Embolofrazje	174
6.5.5. Rewizje	182
6.5.6. Zamiana słowa	184
6.5.7. Urywanie wyrazu	186
6.5.8. Opuszczanie wyrazów	193
6.5.9. Naruszenia naturalnego szyku wyrazów w wypowiedzeniu	195
6.5.10. Trudności z doбором słownictwa	196
6.5.11. Kombinacja objawów niepiynnego mówienia	196
7. Wypowiedzi dialogowe i narracyjne osób jaskających się – omówienie wyników badań własnych	198
Literatura	214
Spis rysunków	238
Spis tabel	240

Wprowadzenie

[...] nasza fizjologiczna jakość życia zależy więc od czegoś więcej niż obfitość pożywienia, ciepłe ubranie, mieszkanie, wykształcenie i nowoczesne udogodnienia. Jakość egzystencji jest bezpośrednio związana z jakością komunikacji.
(Stewart 2005: 27)

Komunikacja między ludźmi jest często utrudniona ze względu na różne przyczyny natury psychologicznej, społecznej, kulturowej, fizjologicznej, fizycznej itp. (Labocha 2008). Jąkanie, zgodnie z powszechnie stosowaną typologią zakłóceń mowy autorstwa Stanisława Grabiasa (2001: 39–40), zaliczane jest do zaburzeń mowy związanych z brakiem lub niedowładem sprawności realizacyjnych. Jak podkreśla Grażyna Jastrzębowska (2003: 10), pojęcie zaburzenia mowy odnosi się do zaburzeń w realizacji (nadawaniu) wypowiedzi słownej przy prawidłowo rozwiniętych kompetencjach. Objawy zaburzeń mowy prowadzą do zniekształceń tekstu. Czy wobec tego zaburzenia mowy związane z brakiem lub niedowładem sprawności realizacyjnych, do których zalicza się jąkanie (zob. Grabias 2001: 39–40), mogą być przyczyną niepowodzenia w akcie komunikacji? Czy realizacyjne trudności spowodowane jąkaniami mogą wpływać na brak spójności tworzonej wypowiedzi, a tym samym utrudniać, zaburzać czy wręcz uniemożliwiać skuteczność działania komunikacyjnego? Jakie (jeśli w ogóle) strategie kompensujące stosują osoby mówiące nie płynnie, by tworzone przy pojawiających się trudnościach z realizacją mowy wypowiedzi były odczytane i zrozumiane przez odbiorcę?

Jak podkreśla Ciaran Acton (2004), tradycja badań nad różnymi aspektami jąkania dotyczy głównie analiz jakościowych i statystycznych, co przyczyniło się do pogłębienia wiedzy na temat jąkania, jednak nadmierne poleganie na jednej metodzie może spowodować, że

inne ważne aspekty są pomijane czy też niedostatecznie zbadane. Jąkanie jest bowiem zjawiskiem bardzo złożonym i wielowymiarowym. W literaturze przedmiotu można odnaleźć wiele badań dotyczących opisu objawów jąkania w czytaniu, powtarzaniu, opisie (Tarkowski 2011), ale zdecydowanie mniej danych na temat zachowań językowych osób jękających się w tekstach dialogowych i narracyjnych. Tę lukę starają się wypełnić w pewnym stopniu wyniki uzyskane w badaniach przedstawione w niniejszej książce. W badaniach oparto się na tezach językoznawstwa kognitywnego, które pozwalają na pełniejsze wyjaśnienie i opisanie dostrzeżonych zjawisk językowych w tekstach osób jękających się.

Słowa wypowiedziane przez Raya Wilkinsona we wstępie do *Afazjologii* (1999: 251, cyt. za: Acton 2004: 255), iż „rozmowa uwidacznia, że afazja jest najbardziej widoczna i problematyczna dla osób z afazją w ich rozmowach w codziennym życiu”, można odnieść również do osób jękających się. Dialog i narracja są podstawowymi sposobami komunikacji międzyludzkiej. Analiza wypowiedzi dialogowych i narracyjnych tworzonych przez osoby jękające się pozwala na lepszy wgląd w problemy i charakter trudności napotykanych przez nie w codziennej komunikacji, co może z kolei stać się bazą do tworzenia bardziej zaawansowanych i skutecznych metod leczenia jąkania. Istotne bowiem dla diagnozy, programowania i prowadzenia efektywnej terapii logopedycznej, jak zaznacza Grabias, jest „wykorzystanie wiedzy na temat przyczyn zaburzeń, na temat postaci zdeformowanych tekstów, i wreszcie na temat skutków zaburzonych zachowań komunikacyjnych” (Grabias 1994: 17).

Jąkanie to zjawisko językowe, które jest bardzo rozpowszechnione, występuje na całym świecie, we wszystkich grupach religijnych, kulturowych i społeczno-ekonomicznych. Jak podają badania, dotyka ono 1% populacji osób dorosłych oraz 5% dzieci. W literaturze przedmiotu dotyczącej jąkania oraz w wypowiedziach osób jękających się pojawiają się twierdzenia, że wypowiedzi dialogowe i narracyjne tworzone w sposób spontaniczny są niezwykle trudne, występuje w nich bowiem największe nasilenie objawów jąkania. Jąkanie zaburza płynność ciągu fonicznego, co często wpływa na ograniczenie w realizowaniu potencjału możliwości komunikacyjnych. Z drugiej zaś strony pojawia się również aktywna postawa w dążeniu do osiągnięcia swoich celów komunikacyjnych. Osoby mówiące nie płynnie poszukują różnych strategii kompensujących ich trudności w wypowiedzaniu się.

Warto zaznaczyć również, że jąkanie jest zaburzeniem, które nie jest stałe. Oznacza to, że obraz zaburzenia ma charakter dynamiczny i zmienia się w zależności od sytuacji komunikacyjnej, osoby odbiorcy czy formy psychofizycznej osoby mówiącej nie płynnie.

Niniejsza praca ma na celu opisanie specyfiki tekstów dialogowych i narracyjnych tworzonych przez osoby jękające się. Problemy zawarte w publikacji zostały uporządkowane w następujący sposób. W rozdziale pierwszym opisano podstawowe formy komunikacji językowej: dialog i narrację. Zwrócono uwagę na główne kierunki analizy schematu narracyjnego i dialogu. Przedstawione zostały również modele analizy tekstu narracyjnego, które były wykorzystywane w opisach mowy zaburzonej dzieci i osób dorosłych.

Rozdział drugi obejmuje zagadnienia teoretyczne dotyczące tekstu jako jednostki komunikacji językowej. Celem rozdziału jest przedstawienie podstaw teoretycznych, które wyznaczyły kierunek badań empirycznych, w centrum tej metodologii znajduje się kategoria tekstu. Omówiono wyznaczniki tekstowości i elementy wpływające na uzyskanie spójności tworzonego tekstu.

W rozdziale trzecim zaprezentowano przegląd badań nad jękaniem. Przedstawiono krótki rys historyczny jękania i badań nad tym zaburzeniem. Sięgnięto do dawnych i współczesnych ustaleń poczynionych przez badaczy w celu zaprezentowania problemów terminologicznych definicji jękania, statystyki jego występowania oraz symptomatyki.

W rozdziale czwartym ukazano i opisano wpływ jękania na jakość komunikacji. Odniesiono się tu do pojęcia płynności i niepłynności w komunikacji, przedstawiono rodzaje kategorii niepłynności używane w badaniach nad jękaniem. Odwołując się do literatury przedmiotu, wypowiedzi osób jękających się oraz własnego doświadczenia, przeanalizowano składniki interakcji mające wpływ na jakość komunikacji.

Rozdział piąty prezentuje cel i zakres niniejszej pracy, przedstawia charakterystykę grupy osób, których wypowiedzi były przedmiotem analizy. Szczegółowo przedstawiony został również opis materiału badawczego.

W najobszerniejszym rozdziale szóstym zaprezentowano badania własne. Skupiono się na analizie tekstów dialogowych i narracyjnych tworzonych przez osoby jękające się. Grupa badawcza stanowiła 40 osób,

tekst rozmów obejmował 38 019 słów. W badaniach skupiono się na znalezieniu odpowiedzi na następujące pytania: Czy i w jaki sposób jąkanie wpływa na sposób tworzenia schematów wypowiedzi dialogowych i narracyjnych przez osoby jękające się? Czy realizacyjne trudności spowodowane jękaniem mogą wpływać na brak spójności tworzonej wypowiedzi, a tym samym utrudniać, zaburzać czy wręcz uniemożliwiać skuteczność działania komunikacyjnego? Jakie strategie radzenia sobie z niepełnością stosują osoby jękające się i jak wpływa to na tworzone przez nie teksty? W związku z tym, odwołując się do lingwistyki kognitywnej, omówiono schemat kompozycyjny wypowiedzi narracyjnej i dialogu, a także zwrócono uwagę na dokonany wybór tematu wypowiedzi. Ponadto szczegółowo przedstawiono charakterystyczne elementy analizowanych tekstów, takie jak powtórzenia, przeciąganie, bloki, embolofrazje, rewizje, zamiana słowa, urywanie i opuszczanie wyrazów, naruszenie szyku wyrazów w wypowiedzeniu, trudności z doborem słownictwa czy kombinacja objawów niepełnego mówienia.

Niniejsza publikacja ma wyjść naprzeciw potrzebom społecznym osób jękających się, ukazując ich sukcesy i niepowodzenia komunikacyjne. Ma na celu naświetlenie w nowy sposób aspektów tego zaburzenia, ukazanie ograniczeń z niego wynikających, ale również strategii pomocnych w ich przełamywaniu. Mam również nadzieję, że książka ta stanie się pomocna w terapii osób z niepełnością mowy, przyczyniając się do uzupełnienia dotychczasowych propozycji terapii w zakresie doskonalenia procesów społecznego porozumiewania się oraz umiejętności komunikacyjnych.

W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować Panu prof. dr. hab. Edwardowi Łuczyńskiemu za wsparcie merytoryczne i zachęcanie mnie do pracy. Wyrazy wdzięczności kieruję do Pana prof. dr. hab. Stanisława Milewskiego i Pana prof. dr. hab. Zbigniewa Tarkowskiego za wnikliwą lekturę oraz wszystkie cenne uwagi, które pomogły mi w nadaniu ostatecznego kształtu książce i jej zredagowaniu.

Dziękuję serdecznie mojemu mężowi Jędrzejowi, dzieciom i rodzicom za ogromne wsparcie, cierpliwość i wyrozumiałość. Bez nich powstanie tej książki nie byłoby możliwe.

Szczególnie gorąco chciałabym podziękować wszystkim osobom jękającym się, które zgodziły się wziąć udział w badaniu i wyraziły zgo-

dę na nagranie ich wypowiedzi – bez nich te badania nie byłyby możliwe. Dziękuję również Bogusławowi Pietrusowi i Zdzisławowi Gładoszowi za ich otwartość i możliwość przeprowadzenia badań podczas turnusów terapeutycznych organizowanych przez Fundację „Frogos” i Ogólnopolskie Stowarzyszenie Osób Jąkających się „Ostoja”.

Dziękuję również Pani Katarzynie Ambroziak za bardzo dokładną i rzetelną redakcję książki.

1. Wypowiedź dialogowa i narracyjna

Wypowiedzi dialogowa i narracyjna to gatunki wypowiedzi skonwencjonalizowane społecznie, są one sposobem międzyludzkiej komunikacji ukształtowanej kulturowo i historycznie. Umiejętność mówienia to umiejętność tworzenia tekstów ukształtowanych gatunkowo (Gajda 1993: 246). Najbardziej powszechnymi formami reprezentowania wiedzy o zjawiskach i podmiotach życia społecznego, wyrażania myśli i uczuć przez stulecia były właśnie dialog i narracja.

Zachowania dialogowe i narracyjne pojawiają się jako jedne z pierwszych form aktywności językowej człowieka. Janina Labocha (2008: 58) podkreśla, że „najpierw (człowiek) uczy się wzorów potocznego, codziennego obcowania, później poznaje bardziej skomplikowane formy, dzięki którym uczy się tworzyć coraz bardziej zróżnicowane teksty i wypowiedzi językowe”. Stanisław Grabias w swoich rozważaniach na temat koncepcji przestrzeni interakcyjnych podkreśla, że język potoczny nabywamy w interakcjach społecznych, których struktura pierwotna jest zawsze dialogowa (Grabias 1997a: 287, 2005). Wyniki badań prowadzonych przez psychologów rozwojowych wskazują, że narracja pojawia się w języku dziecka później niż dialog, a mianowicie między 2. a 5. rokiem życia, po opanowaniu podstawowych struktur syntaktycznych języka (Bokus 1991: 19–26; Shugar 1995: 105–119). Kompetencja narracyjna rozwija się intensywnie między 7. a 10. rokiem życia i odgrywa ważną rolę w życiu dziecka, jak również osoby dorosłej, gdyż opowiedzenie własnej historii jest sposobem na zrozumienie, odkrycie sensu własnego doświadczenia oraz środkiem do porozumiewania się z innymi ludźmi (Kielar-Turska 2012: 49). Badania nad przyswajaniem języka w ujęciu językoznawstwa kognitywnego dowodzą, iż rozmowa jest jednym ze sposobów, które umożliwiają dziecku budowanie teorii umysłu drugiego człowieka.

Celem zachowań dialogowych jest poszukiwanie i wymiana informacji, budowanie i utrzymywanie więzi społecznej, wyrównanie „asymetrii wiedzy” między nadawcą a odbiorcą. Dominującą funkcją językową w dialogu jest funkcja komunikacyjna, wyprzedza ona inne (Kaczmarek 1988; Bouvet 1995). Według Tomasza Woźniaka w zachowaniach dialogowych istotną wagę należy przypisać również funkcji fatycznej (Woźniak 2007: 25). Dialog jest strukturą otwartą, tzn. każda sekwencja dialogu wynika na zasadzie przyczynowo-skutkowej z sekwencji, które ją poprzedzają. Przebieg potocznego dialogu jest nieprzewidywalny.

W narracji jesteśmy zanurzeni, jest ona nieodłącznym składnikiem społecznego komunikowania się (Warchała 1993; Trzebiński 2002; Rosner 2003; Woźniak 2005a). Danuta Pluta-Wojciechowska (2011: 182) podkreśla, że wypowiedzi narracyjne są ważną formą użycia językowego, gdyż następuje w nich integracja umiejętności językowych i poznawczych, które są aktywizowane w celu wyrażania własnej interpretacji świata. Pojęcie narracji jest określane jako „sposób rozumienia świata przez ludzi” (Trzebiński 2002: 17), „procedura scalania wiedzy przy pomocy języka” (Woźniak 2005a: 96), „procedura interpretowania świata przy pomocy języka” (Woźniak 2005a: 101), „struktura ludzkiego poznania i rozumienia”, której „podstawową funkcją [...] jest ujmowanie naszego własnego życia oraz rozwijających się w czasie procesów i zdarzeń zachodzących w świecie w całościowe struktury sensu” (Rosner 2003: 12–13). Ludzie opisują i interpretują swoją rzeczywistość w kategoriach narracji, tzn. jednostka „widzi” wokół siebie historie i mówi o tym, co widzi, w formie opowieści. Narracja jest również formą rozumienia, wyjaśniania i przeżywania świata.

Kategoria narracji jako uniwersalnej struktury zyskała bardzo ważne miejsce w badaniach na gruncie psychologii współczesnej nad zjawiskiem schematów narracyjnych. Są one specyficznym rodzajem schematów poznawczych, sterują procesami rozumienia rzeczywistości przez konstruowanie opowieści z obserwowanych i wydobytych z pamięci faktów (Trzebiński 2008: 10). Oznacza to, że ludzka wiedza potoczna ujmowana jest w formie struktur narracyjnych, w ten sposób jest magazynowana w umyśle, a potem odtwarzana w schematach przyczynowo-skutkowych. Szczególne znaczenie schematów dla opisywania i rozumienia rzeczywistości podkreślane jest w pojęciu prototypu w teorii wyidealizowa-

nych modeli kognitywnych (ang. *idealized cognitive model* – ICM) George’a Lakoffa (2011: 66–74). Jak zaznacza Iwona Nowakowska-Kempna, model kognitywny jest minimalną jednostką semantyczną, a „cechy modeli służą do ukazania, jak ludzie znajdują klucz do znaczenia pojęcia poprzez jego rozumienie” (Nowakowska-Kempna 1995b: 13). Wypowiedzi narracyjne są bowiem wynikiem pewnych procesów kognitywnych, podczas których następuje uporządkowanie wiedzy na temat świata zewnętrznego, w wypowiedziach narracyjnych następuje integracja różnych umiejętności: językowych, poznawczych, aktywowanych w celu wyrażenia własnej interpretacji świata.

Wypowiedź dialogową i dwie formy wypowiedzi narracyjnej – opowiadanie i opis – Grabias, Zdzisław Marek Kurkowski i Woźniak zaliczają do trzech najważniejszych form wypowiedzi tekstowych. Badacze ci zaznaczają jednocześnie, że „zakłócenia w realizacji którejkolwiek z tych form uniemożliwiają sprawną i skuteczną interakcję, decydującą o powodzeniu człowieka w życiu społecznym” (Grabias, Kurkowski i Woźniak 2002: 9). Utrwalona społecznie wyrazistość gatunkowa dialogu i narracji sprawia, że podejmowane działania nadawcy i odbiorcy wypowiedzi sprzyjają powodzeniu komunikacji.

1.1. Narracja jako zjawisko językowe i społeczne

Pojęcie narracji należy dziś do najczęściej używanych, zarówno przez przedstawicieli nauk humanistycznych, jak i społecznych. Teoria narracji ma za sobą długą, kilkudziesięcioletnią tradycję, w toku której zmieniał się jej zakres i przedmiot. Niezwykle cenne są spostrzeżenia Elżbiety Dryll (2004), która w artykule *Homo narrans – wprowadzenie* podaje, że w humanistyce narrację traktuje się trojako:

1. jako konkretną realizację jednostkową (tekst jednostkowy) – tzn. opowiadanie komuś czegoś w określonym czasie i okolicznościach. Jest elementem bezpośredniego doświadczenia jednostki, zarówno odbiorcy, jak i autora. Badania literaturoznawcze traktują dzieło literackie lub wypowiedź (zapisaną, wygłoszoną) jako jednostkowy konkretny wytwór – rzeczywisty fakt;

2. jako tekst osoby – tzn. sposób porządkowania znaczeń w umyśle osoby, tworzenie własnego systemu znaczeń. Jest to nurt szczególnie ważny w psychologii, gdzie tekst (wypowiedź) jest wskaźnikiem czegoś, co należy zdiagnozować;
3. jako tekst kultury – tekst pozostający ponad konkretnymi wypowiedziami konkretnych osób. Może nim być np. mit o Edypie, który jest obiektywnym elementem kultury. Nie da się go zredukować do prostej sumy wszystkich tekstów, które na jego temat napisano lub wypowiedziano.

Jak podaje badaczka, trzy przedstawione powyżej podejścia do narracji uzupełniają się wzajemnie, tekst jest bowiem ogniwiem, które pośredniczy między osobowością a kulturą. Bazując na rozróżnieniu narracji zaproponowanym przez Dryll, poszerzono omawiane przez tę autorkę kwestie o postrzeganie narracji na gruncie lingwistyki tekstu.

Postrzeganie narracji jako konkretnej realizacji jednostkowej (tekstu jednostkowego) w aspekcie analizy teoretyczno-literackiej koncentrowało się głównie na tekście opowiadania. Jak podkreśla Katarzyna Rosner, była to najczęściej fikcja literacka ujmująca w płocie strukturę czasową. Struktura czasowa, rozwijająca się w czasie, ale jednocześnie mająca swój początek i zakończenie, nadawała całościowy sens i koherencję złożonym splotom wydarzeń, zamierzeń i czynów bohaterów, nieprzewidzianym okolicznościom, które składały się na opowieść (Rosner 2003: 7). Tekst narracyjny traktowany był przez literaturoznawców jako gotowy produkt, analiza tekstu dotyczyła wybranych cech czy wymiarów tekstu (jego długości, złożoności gramatycznej, dynamiczności, statystyki, komunikatywności itd.) bądź struktury tekstu jako całości.

Analiza teoretyczno-literacka tekstu narracyjnego stała się punktem wyjścia do badań nad pisaną odmianą języka, a następnie badacze zwrócili się również w kierunku opisów tekstów polszczyzny mówionej (zob. Pisarkowa 1975; Żydek-Bednarczuk 1994). Kolejnym etapem w badaniach nad wypowiedzią mówioną było zastosowanie metod wypracowanych na gruncie lingwistyki tekstu. Skupiano uwagę nie tylko na stworzonym tekście, ale również na samym procesie jego tworzenia i wtopieniu go w sytuację komunikacyjną, z poszukiwaniem jego gatunkowych cech. W jednym z ważniejszych polskich opracowań z zakresu lingwistyki tekstu, w książce *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykul-*

turowa (1998), Anna Duszak rozwinęła koncepcję tekstu jako zdarzenia komunikacyjnego, uwzględniając rolę kontekstu społecznego czy też procesu współtworzenia narracji przez uczestników interakcji. Powstały też prace badawcze badające konkretne gatunki wypowiedzi (Żydek-Bednarczuk 1994; Kita 1998; Kaszewski 2006).

Od lat 80. XX w. szukano inspiracji również w koncepcjach filozoficznych i socjologicznych. Kształt zachowań interakcyjnych związany jest z właściwościami biologicznymi człowieka, procesami językowymi i regułami życia społecznego, których doświadczyła i doświadcza jednostka (Grabias 1997a). Przyjęcie takiej perspektywy pozwoliło na pełniejszy opis komunikacji językowej osób z zaburzeniami mowy, np. afazją (Ulatowska i Bond 1986; Panasiuk 2012), schizofazją (Woźniak 2000, 2005a), chorobą Alzheimera (Domagała 2007), chorobą Parkinsona (Jauer-Niworowska 2016), jękaniem (Góral-Półrola 2016).

Obecnie w studiach nad komunikacją językową badacze coraz częściej korzystają z metod wypracowanych na gruncie lingwistyki kogntywnej, która próbuje ukazać, jak „działa” posługiwanie się językiem, jaka jest rola użytkowników języka w tworzeniu wypowiedzi językowych (zob. Fife 1994).

Postrzeganie narracji jako tekstu osoby jest szczególnie widoczne w narracyjnych metodach badań psychologicznych. Analiza opowieści (narracji), a więc pewnego rodzaju tekstów o zdarzeniach z życia, indywidualnym życiu jako całościowym zdarzeniu pozwala na dotarcie do subiektywnego postrzegania świata przez człowieka. Narrację wykorzystuje się również jako procedurę terapeutyczną, jako określanie własnej tożsamości (Trzebiński 2008), w procesie samorozumienia (autonarracji) (Rosner 2003).

Zainteresowania psychologów koncentrują się na kilku aspektach funkcjonowania schematów narracyjnych. Najważniejszymi nurtami są: określenie roli schematów narracyjnych w regulacji zachowania jednostki, rozwój kompetencji narracyjnej, czyli umiejętności podlegającej swoistym prawidłowościom rozwojowym; poszukiwanie w narracji zasad porządkowania systemu znaczeń danej osoby, czyli diagnoza jej osobowości (Bruner 1990; Dryll 2004: 10).

Kolejnym rozumieniem narracji w humanistyce, jak podaje Dryll, jest postrzeganie narracji w ramach kategorii tekstu kultury. Badaczka

powołuje się na współczesnego filozofa francuskiego Paula Ricoeura, według którego narracja jest zjawiskiem semantycznym – elementem konwencji komunikacyjnej. Nie jest ona zakotwiczona w konkretnej realizacji, wykracza poza jednostkowy wytwór jednostki, traktowany jako wypowiedź czy utwór literacki (Dryll 2004). Narracja i jej formy, jako uniwersalne struktury, jest wszechobecna w świecie otaczającym człowieka i sama, jako niezwykle istotna życiowo, pozostała w komunikacji codziennej w kształcie niemal niezmiennym od wieków (Wyrwas 2014: 12).

1.1.1. Podstawowe formy narracji: opowiadanie i opis

Termin „narracja” został początkowo wypracowany na rzecz opisu fikcji literackiej przez badaczy teorii literatury. Słowo „narracja” pochodzi od łacińskiego *narratio* i oznacza opowiadanie, sposób opowiadania, czynność opowiadania (Doroszewski 1963: 1177). Uznaje się, że podstawowymi składnikami narracji są opowiadanie i opis. W ujęciu teoretyczno-literackim i teoretyczno-tekstowym można wyodrębnić dwie główne perspektywy patrzenia na narrację. Po pierwsze, można wziąć pod uwagę charakterystyczny rodzaj treści, jaki jest właściwy fabule, skupić się na narracyjnych strategiach wobec odbiorcy, sposobach kształtowania świata przedstawionego czy przytaczania wypowiedzi postaci, zwrócić uwagę na fakt, że narracje opowiadają o przeszłych zdarzeniach czy też ukazują zmianę w obiektach czy osobach. Drugą perspektywą jest kładzenie akcentu na charakterystyczne cechy formalne struktur narracyjnych.

Opowiadanie według *Słownika terminów literackich* (Głowiński *et al.* 1998: 358–359) to: „podstawowa forma wypowiedzi narracyjnej, prezentująca narastanie w czasie toku zdarzeń, wyznaczająca dynamiczny aspekt świata przedstawionego w utworze epickim, fabułę”. Zaś opis, jak podaje się w *Podręcznym słowniku terminów literackich* (Głowiński *et al.* 1997: 199), ukazuje elementy statyczne świata przedstawionego, a więc tło, na którym rozgrywają się wypadki, wygląd bohaterów itp.

Narracja może służyć zarówno opisowi, opowiadaniu, jak i innym strukturom funkcjonalnym. Jak podaje Barbara Bokus, powszechnie przyjmuje się, że narracja przynosi odpowiedzi na pytania: co się zdarzyło? komu? kiedy? gdzie? Kryterium to pozwala na odróżnienie narracji od opisu i reportażu (Bokus 1991: 15). Barbara Boniecka i Jolanta

Panasiuk (2001: 67–68) podkreślają, że chociaż słowniki stawiają opis i opowiadanie w opozycji do siebie ze względu na dynamiczność opowiadania i statyczność opisu, to w audycjach radiowych następuje zmieszanie obu gatunków, opis przenika do opowiadania, wnika w jego strukturę. Barbara Witosz w artykule *Opis w tekście mówionym. Zagadnienia wstępne* przyznaje, że w tekstach mówionych, które są mniej oficjalne, gdzie brakuje czasu na przygotowanie wypowiedzi, odchodzi się od opisu, traktując go jako zadanie trudne, a więc niechętnie podejmowane (Witosz 1993: 14). Współcześnie rzeczowniki „narracja” i „opowiadanie” używane są wymiennie, zaś „narracje potoczne” to:

1. wypowiedzi narracyjne wchodzące w skład dialogu (Warchala 1993);
2. narracje spontaniczne realizowane w kontakcie indywidualnym (Lubaś 1979);
3. teksty występujące w codziennej rozmowie (van Dijk 1985, za: Wyrwas 2014).

Z uwagi na zasadniczy cel badań własnych przyjęto perspektywę widzenia narracji, a w niej zarówno opisu, jak i opowiadania, jako odmian tego samego procesu, składnika tekstu, a nie oddzielnego gatunku wypowiedzi mówionej. Zgodne jest to z uwagami Woźniaka dotyczącymi tego, że elementy czasowe i przestrzenne są równorzędne w konstruowaniu światów narracyjnych. Różnice między tymi dwoma typami wypowiedzi narracyjnej sprowadzają się do dominacji uporządkowania sekwencji w scenie narracyjnej: uporządkowania czasowego (opowiadanie) lub przestrzennego (opis) (Woźniak 2007: 28).

1.1.2. Główne kierunki analizy schematu (struktur i strategii) tekstu narracyjnego

Narracja ma swoją określoną strukturę, tzn. zawiera zwykle początek, środek i zakończenie. Schematy kompozycyjne, które powstają, mają więc charakter skonwencjonalizowany, pozwala to mówić o przewidywalności schematów, zarówno w przypadku nadawcy, który rozwija schemat w określonym kierunku, jak i odbiorcy, który zna i rozpoznaje większość schematów.

U podłoża tych rozważań leżą główne założenia badań tekstologicznych, jakimi są analiza struktur (schematów) budowy tekstu i globalnych strategii komunikacyjnych organizujących tekst. Strukturę tekstu,

jak wyjaśniają Katarzyna Wyrwas i Katarzyna Sujkowska-Sobisz w *Małym słowniku terminów teorii tekstu* (2005: 168), można opisać jako:

1. Układ wzajemnie powiązanych elementów językowych budujących całościowy, spójny tekst.
2. Układ elementów stanowiących realizację określonego wzorca tekstowego gatunku. Struktura składa się z elementów konstytutywnych, czyli takich, które muszą obligatoryjnie pojawić się w tekście, gdyż powodują, że jest on rozpoznawany jako reprezentant danego gatunku i elementów fakultatywnych. Odnosi się to do teorii gatunków mowy.

Badaczki w definicji pojęcia struktury tekstu zwracają uwagę na to, że schematy kompozycyjne determinowane są kulturowo i pragmatycznie, wykazując silny związek z konkretnymi gatunkami. Na gruncie języka polskiego w badaniach nad organizacją struktur i strategii tekstu narracyjnego wykorzystywano różne metodologie – od strukturalistycznych, przez pragmatyczne, interakcyjne, socjolingwistyczne, psycholingwistyczne, aż po interakcjonistyczne i kognitywne (Kita 1999).

Strukturalistyczne ujęcie narracji znajduje swoje odbicie m.in. w koncepcjach amerykańskich socjolingwistów Williama Labova i Joshuy Waletzky'ego (1967, za: Panasiuk 2012: 297) oraz Teuna A. van Dijka i Waltera Kintscha (1983, za: Panasiuk 2012: 297). Jako jedni z pierwszych Labov i Waletzky w latach 70. ubiegłego wieku wyodrębnili szkielet struktury narracyjnej w opowiadaniach potocznych. Zaproponowali dla ustnych opowiadań strukturę składającą się z sześciu elementów: *Abstract* (skrót – wprowadzenie), *Orientation* (orientacja, m.in. czasowo-przestrzenna), *Complicating action* (komplikacja), *Evaluation* (ocena), *Results* (rozwiązanie), *Coda* (zakończenie, zwieńczenie) (Labov i Waletzky 1997; Bokus 1991; Warchała 1993; Wyrwas 2014).

W duchu strukturalistycznym ujmują gramatykę opowiadania również van Dijk i Kintsch (1983, za: Panasiuk 2012: 29; Duszak 1998: 177). Te dwie koncepcje zainicjowały badania nad analizą narracji i stworzyły metodologiczne podstawy do badania języka w działaniu (zob. Żydek-Bednarczuk 1994). Na gruncie polskim istotne są badania Duszak (1998) nad superstrukturą i makrostrukturą tekstu, jako rodzajem rusztowania, na którym opiera się konstrukcja tekstu, który nadawca wypełnia konkretnym materiałem leksykalnym, opowiadaniem w roz-

mowie (Warchała 1991, 1993), strukturą tekstu rozmowy potocznej (Żydek-Bednarczuk 1994). W pierwszym ujęciu interdyscyplinarnym, zainspirowanym lingwistyką i pragmatyką, mieści się również analiza lingwistyczna opowiadań ludowych Labochoy (2008). Na gruncie psycholingwistyki i psychologii rozwojowej badania skupiają się na sposobach tworzenia narracji monologicznych przez dzieci (Kielar-Turska 1989), procesie tworzenia narracji ujmowanej dwutorowo: narracja może być postrzegana jako integralna część procesu interakcji mówca – słuchacz oraz narracja może być rozumiana jako wspólne osiągnięcie dyskursu mówca – słuchacz (Bokus 1991: 17–18, 2001; Slobin 2007). Równie interesująca jest monografia Anety Borkowskiej, która przedstawiła analizę dyskursu monologicznego u dzieci z dysleksją rozwojową (Borkowska 1998).

Odwołując się natomiast do lingwistyki kognitywnej, można zauważyć, że otwiera ona i daje możliwość szerszej perspektywy ujmowania tekstów. Jak podkreśla Witosz (2001) w artykule *Między opowiadaniem a opisem*, zgodnie ze współczesną ideą narracyjności, która zakłada, że rzeczywistość jest przez język poznawana i odzwierciedlana, odchodzi się od przyjmowania pojęcia gatunku jako kategorii klasyfikacyjnej, w zamian wybierając kategorię typologiczną. Pozwala to na objęcie i opisanie całego bogactwa mowy, a nie tylko na dokonywanie prób systematyzacji wypowiedzi w kategoriach idealnego modelu. Zgodnie z kategorią klasyfikacyjną do danej kategorii mogły należeć wyłącznie przedmioty wyróżniające się pewnym zespołem cech przynależnym tylko im. Praktyka badawcza potwierdziła jednak, że gatunku mowy nie da się zdefiniować na podstawie jednoznacznego i zamkniętego zbioru wyznaczników. Natomiast przyjęcie kategorii typologicznej pozwala na wykorzystanie w porządkowaniu form wypowiedzi teorii kognitywnych, takich jak teoria podobieństwa rodzinnego sformułowana przez Ludwiga Wittgensteina czy teoria prototypów rozwinięta przez Eleanor Rosch. Zgodnie z przyjętym kryterium typologicznym reguły gatunkowe mają charakter elastyczny, nieostry i rozciągliwy. Reprezentatywnym (prototypowym) egzemplarzem opisu czy opowiadania jest model zawierający te cechy, na które wskazuje większość użytkowników, są więc one w dużym stopniu skonwencjonalizowane. Jednak cech tych nie traktuje się jako konstanty (właściwości definicyjne), ale jako

Maria Fańciszeńska – doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, adiunkt w Instytucie Logopedii Uniwersytetu Gdańskiego, filolog polski i rosyjski, neurologopeda i surdologopeda. Pracuje jako neurologopeda w poradni psychologiczno-pedagogicznej, prowadzi również własną praktykę. Autorka publikacji z zakresu wczesnej interwencji w jękaniu, diagnozy i terapii dzieci, młodzieży i osób dorosłych jękanących się w czasopismach krajowych i zagranicznych. Współtwórczyni z Jagodą Agnieszką Tuchowską gry terapeutycznej *Co u Ciebie? Kości terapeutyczno-dramowe dla dzieci z trudnościami komunikacyjnymi w wieku od 6 do 12 lat (w okresie latencji)*. Wśród jej zainteresowań badawczych znajdują się: niepełność w mowie dzieci, młodzieży i osób dorosłych, surdologopedia, zaburzenia w rozwoju mowy, dwujęzyczność. Członek Polskiego Towarzystwa Logopedycznego (PTL) oraz Międzynarodowego Stowarzyszenia Giełkotu (International Cluttering Association).

Niniejsza publikacja koncentruje się na specyfice mówionych tekstów dialogowych i narracyjnych tworzonych przez osoby jękanące się, analizowanych z perspektywy nauk językoznawczych oraz kognitywnych. Analiza naturalnych sytuacji komunikacyjnych pozwoliła na nakreślenie obrazu wpływu jękania na jakość komunikacji. Niezwykle istotne jest opisanie strategii używanych przez osoby jękanące się w radzeniu sobie z jękananiem w trakcie tworzenia wypowiedzi dialogowych i narracyjnych. Uzyskane wyniki badań mogą być wykorzystane w diagnozie i terapii osób jękanących się. W książce przedstawiono też rys historyczny badań nad jękananiem pokazujący, jak zmieniał się postrzeganie tego zaburzenia przez wieki.

Wydawnictwo
Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-7865-947-1